

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ НАУЫРЗЫМ АУДАНЫНЫҢ ТОПОНИМИКАСЫ

Авторы: Сыздық А.Ж., «География» мамандығының 4 курс студенті
Ғылыми жетекші: Баймаганбетова К.Т., аға оқытушы
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті

Жер – су атаулары, ғылыми тілде «топонимика» деп аталады. Бұл грек сөзі, қазақшаға аударсақ «мекен немесе орын атауы» деген мағынаға лайық. Қазақ халқының атам заманнан орнығып, өмір сүріп жатқан жерінің өзен, көл, тау, қырат секілді жер бедеріне меншіктелген атаулардың да мыңдап саналатыны мәлім. Ертеде өткен ата – бабаларымыз солардың әрқайсысына ат қойып, айдар тағу жағынан жай ұқыпты ғана емес, шебер де тапқыр болғандығын байқаймыз. Бұл жолы алға қойып отырған міндетіміз – ғылыми ізденіс арқылы бірқатар жер – су атауының сырын ашып, алғашқы мағыналарын тану. Бір еске сала кететін нәрсе – халық арасындағы жер – су атауларының мағынасы турасындағы жорамалдарға көп жағдайда аңыздар негіз етіледі.

Жер – су атауларының арасында ұшырасатын бөгде тілден енген сөздерге жатсына қараудың жөні жоқ. Өйткені халқымыздың өзінің мыңдаған жылдық өмір жолында түрлі тарихи тағдырды бастан кешіп, алуан нәсілді жұртпен араласып тұрды. Осының нәтижесі жер – су атауларында да өзінің ізін қалдырды. Оның ішінде көбіне монғол тілінен алынған сөздерде жолығып қалатыны рас. Өйткені, монғол тілінің түркі тілдеріне етене жақын туыстығы ғылымда дәлелденген жағдай екені, бізге ертеден мәлім. Сондай-ақ жер – су атауларының ішінде бірен – саран араб, парсы тілдеріндегі сөздер арқылы пайда болғандары да жоқ емес [1].

Облысымыздағы ойконимдердің лексика-семантикалық құрамы да әр алуан. Жер аттары қоғамдық дамудың сипатына қарай өзгеріп отырған. Жергілікті халық өздері мекендеген, көшіп-қонып жүрген жердің бет-бедеріне, судың ащы-тұщылығына, көлемі мен ағысына, табиғатына, жалпы олардың алуан түрлі қасиеттері мен белгілеріне орай ат (оним) қойып отырған. Сондықтан да ондай атаулар белгілі бір мағынаға ие [2].

Наурызым ауданы – Қазақстанның Қостанай облысында орналасқан аудан. Қостанай облысының орталық бөлігіндегі әкімшілік аудан 1965 жылы құрылған.

Науырзым ауданы Қостанай облысының оңтүстік - шығыс бөлігінде орналасқан. Науырзым ауданы солтүстігінде Әуликөл ауданымен, солтүстік - шығысында Қарасу ауданымен, оңтүстік - шығысында Амангелді ауданымен, оңтүстігінде Жангелді ауданымен, батысында Қамысты аудандарымен шектеседі. Бүгінгі таңда аудан 18,3 мың шаршы метрді құрайды немесе облыс аумағының 13,4% - ын құрайды. Аудан халқының саны 11 625 адам, оның 81% - ы қазақтар, 12% - орыс және 7% басқа ұлттар. Аудан орталығы - Қараменді, Қостанай облысының орталығынан 200 шақырым жерде орналасқан. Аудан Солтүстік - Торғайдағы физикалық- географиялық провинцияның, дала

зоначының құрғақ дала субзоначында орналасқан аймақ. Науырзым ауданының аумағы Батыс- Сібір климаттық облыстың қоңыржай белдеуінен күрт континенталді климатына жатады.

Науырзым ауданы жер бедерінің жазық сатылы болып келуімен сипатталады, геоморфологиялық деңгейлер үстірт үстінен бірнеше белгілері бар 250-320 м дейін, кең жазық (30-50 км) Торғай қолаты түбінің, максималды белгілерімен теңіз деңгейінен 120-125 метр тереңдікте тұрады.

Ауданның оңтүстік-батысында Ұлқайақ жотасының сілемдері - Қарғалытау және Қызботау таулары алып жатыр. Ауданның солтүстік - батыс бөлігінде Сыпсынағаш шатқалы орналасқан. Ауданның солтүстік - шығысында Докучаевка қыраты, оңтүстік - шығысында Сарыадыр таулары алып жатыр. Жер бедері едәуір күрделі. Шығыс жағындағы Торғай Үстіртінің орталық бөлігі ауданды бойлық бағытта бөліп жатыр. Аудан жерінің оңтүстік жағында өзен аңғарларымен бөлінген, беттері негізінен тегіс Қызбелтау, Қарғалы таулары мен Қыземшек шоқысы орналасқан. Ең биік жері Қарғалы тауында (308 м). Жер қойнауында Панфилов қоңыр көмір кені, Шошқалы құм-қиыршықтас кені, отқа төзімді балшық, Шолақсай кен орны, Қарасу құм кендері бар. Науырзым ауданы жер беті суларына біршама бай. Өзендер жүйесі Үлкен Дәмді, Науырзым Қарасуы, Қаражылға, солтүстігінде Данабике өзендері мен олардың көптеген сай-салаларынан тұрады. Көлдерінің көпшілігі тұзды сулы. Науырзым ауданы құрғақ дала белдемінде орналасқан, климаты шұғыл континенттік.

Ең бірінші Науырзым сөзінің этимологиясына тоқталып кетсем, Науырзым сөзінің этимологиясы белгісіз бірақ, кейбір зерттеушілердің айтуынша, ол қалмақтың – «намырзын» сөзінен пайда болуы мүмкін. Ол қазақ тілінде күзек деген мағынаны білдіреді екен. Екінші мағынасы қарағай деген ұғымды да білдіреді. Соған қарағанда бұл сөздің негізгі түп тамыры түркілік сөздерден бастау алады. Қалмақтар бұл аймаққа 1601-1660 жылдары көшіп - қонған. Болжам бойынша бұл топонимнің мағынасы күзектегі қарағайлы белдеуге саяды.

Науырзым ауданының топонимиясы бүкіл тарихи даму кезінде Қазақстан мен аймақта әрекет еткен факторлардың әсерінен қалыптасты. Аймақтың тарихи топонимикасы білімнің негізгі бағыттарын, мысалы, лексикалық, құқықтық, саяси тұрғыдан көрінеді. Белгілі тарихи оқиғаларға сәйкес бір немесе бірнеше дәуір дәуірінде аймақтың топонимикалық құрылымының өзгеруі байқалады, ол екі негізгі бағыт бойынша дамып келеді: елді мекендердің тарихи атауларын сақтау және белгілі бір уақыт кезеңінде жарамды мемлекеттің ономастикалық тұжырымдамасына сәйкес кейбір топонимдерді ауыстыру. [2]

Науырзым ауданының топонимдерінің арасында қазақ тіліндегі ұлттық тамырлар, аңыздарға негізделген және ұзақ мерзімді пайдалану барысында тамыры басым.

Науырзым аймағының морфологиясы мен тілге тәуелділіктегі топонимдерін зерттегенде, қазақ топонимдерінің басым бөлігі суффикс әдісінде сөзді қалыптастыру әдісімен қалыптасқан. Орыс атаулары аумағы жақсы бөлінген ауданның қоныс аудару тарихымен байланысы бар аймақ, бірақ қазіргі

уақытта тек бірыңғай топонимдер сақталып қалды, атын өзгерту процестері іс жүзінде орыс тіліндегі топонимдерді жойды. Жалпы айта кетсем, осы аймақтың көптеген топонимдерінің негізі - түрік терминологиясы. Ақкөл, Жарқол, Шолақсай және басқалары сияқты бір немесе екі сөзден тұратын екі немесе үш элементтен тұрады.

Наурызым ауданы солтүстіктегі Тобыл өзенінің бассейндері мен оңтүстіктегі Торғай арасындағы ендік су айдынында орналасқан. Өзен желісі мұнда тек маусымдық-көктемгі ағын суларымен, негізінен, ендік бағыты - Торғай шығанағындағы жазықтықтан бастап уақытша су ағындары арқылы ғана ұсынылады. Шығыс бағытындағы ең үлкен өзендер: Данабике және Науырзым Қарасу, ұзындығы 58 және 85 км, өзендердің жоғарғы жағында бассейндер дамыған. Өзен арнасындағы көктемгі су тасқыны кезінде бұл өзендер өзенге толып, көлдерге жетеді және алдын ала суда кеңінен тарайды, таяз эстуарларды құрайды.

Өзен ағынының маусымдық тарату өте біркелкі емес: 90 пайызынан астамы бүкіл ірі және орта өзендер және шамамен көктемгі қар балқыма кезінде түзілетін шағын ағындардың жылдық ағыны, бірақ олардың су тасқыны сипаты мен ұзақтығы әр түрлі. Негізгі өзендер салалары жазда ешқандай тұрақты ағынсыз кейбір аудандарда кеуіп қалады. Аудан аумағында көптеген көлдер ұсынылған Сарымойын (126 км²), Ақсуат (220 км²). Олардың ең ірісі Сарыкөл (336 км².) Торғай қуысында орналасқан. Сыпсынағаш көлі тәрізді (ағынының ежелгі жазығы), негізінен тұзды көптеген көлдер бар [2].

Көптеген көлдер сирек кездесетін 2,5-3 м тереңдіктегі тегіс табақша пішінді бассейндер сипатына ие. Олардың барлығы құрғақ-көлдік режимі бар, ол тамақ негізінен атмосфералық жауын-шашынға байланысты тәбетсіз, дефляциядан шыққан. Осыған байланысты, көлдердің деңгейі оларды толық кептіруге дейін үлкен ауытқуларға ұшырайды. Көлдерді толтырудың қайталанған циклдары 7 жылдан 15 жылға дейін қайталанады. Судың минералдану дәрежесіне қарай, көлдер «сорларға» бөлінеді, өсімдіктен айырылып, тұзы көп көлдер.

Наурызым ауданындағы гидронимдерінің атауларына тоқталатын болсақ, жалпы, бұл ауданының аумағында көптеген өзендер мен көлдердің бар екені белгілі соған орай, өзен-көл атаулары да әртүлі.

Атап айтар болсақ, Жақсыбай, Данабике, Балтайсор, Бейсенсай, Үлкен-Дәмді, Шолақ-Дәмді және т.б. Сонымен қатар Бошай, Босқасқа, Жыландытау, Инқұдық, Қарғалытау, Қызбел, Наурызым-Қарағай, Сарыадыр, Сүңгір, Сыпсынағаш, Терсек-қараға және т.б. тау, адыр, қырат атаулары кездеседі [3].

Бұл атаулардың пайда болуына байланысты нақты мәліметтердің жоқтығынан ғалымдардың пікірінше олардың сырын осы атауларға қарап топшылайды, яғни көл орналасқан жердің табиғи ерекшелігі; ауасы, жердің құрылымы, көл мен тау пішіндерінің белгілі бір формаға ұқсастығы; кісі есімімен байланыстылығы; ол жерді мекен еткен елдің руы; сол елден шыққан атақты би-шешендердің, батырлардың есімдері; көлмен байланысты орын алған белгілі бір тарихи оқиғалар және т.б. [4]

Яғни, жер бедеріне байланыстыда, көлдердің түстеріне байланысты, көлеміне байланысты, орналасқан жеріне байланысты, антропотопонимдер атауымен байланысты болып келеді. [4]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.«Қазақстан географиялық атауларының сөздігі». – А., 1990.
- 2.Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата, 1974
- 3.Бектасова Б.К. Краткий топонимический словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата, 1996.
4. «Ұлағат» журналы. – 2006, №4